

Comutare

(engl. *commutation (test)/ substitution (test)*, fr. *commutation*)

Comutarea este un procedeu de analiză ce se bazează pe relație paradigmatică dintre două sau mai multe elemente ale limbii care pot apărea în același context și a căror ocurență alternativă conduce la modificări lingvistice însemnate. Fie A și B două unități și fie X_Y un anumit context. Pornim de la secvența gramaticală corectă XAY . Dacă înlocuim în acest context elementul A cu elementul B , obținem secvența XY . Dacă această a doua secvență este gramatical corectă și, în plus, prezintă diferențe lingvistice importante față de prima secvență, spunem că unitățile A și B comută în contextul X_Y .

Comutarea, definită riguros, relațional de Trubețkoi (1939), a fost folosită mai întâi pentru identificarea unităților din planul semnificantului, fonemele. Comutarea a permis relevarea modului în care se diferențiază fonemele, unități invariante, de segmentele fonice (sunetele articulate) care nu sunt unități distincte, ci simple variante ale acestor unități. În fonologie, comutarea se manifestă atunci când înlocuirea, în același context, a unui segment fonic cu un alt segment fonic (deci o substituție în planul semnificantului) conduce la o modificare în planul semnificatului, adică la o unitate cu sens diferit.

Să luăm ca exemplu, segmentele sonore /p/, /b/ și /m/, despre care spunem că sunt foneme ale limbii române pentru că sunt singurele elemente care fac diferența între unele cuvinte. În contextul /#_al/ (unde semnul # simbolizează pauza, deci substituțiile se fac la începutul unei secvențe lingvistice) dacă înlocuim alternativ segmentele sonore /p/, /b/ și /m/ obținem secvențele /pal/, /bal/ sau /mal/, care corespund cuvintelor *pal*, *bal* sau *mal*, fiecare cu un semnificat diferit: *pal* = „palid, puțin intens (despre culori)”, *bal* = „petrecere publică cu dans”, *mal* = „margine îngustă de pământ situată de-a lungul unei ape, țărm”.

Spunem, deci, că segmentele sonore /p/, /b/ și /m/ **comută** adică (a) apar în același context și, (b) înlocuind o tranșă sonoră cu alta (în planul semnificantului), obținem modificări în planul semnificatului, adică semne lingvistice (morfeme sau cuvinte) cu semnificație diferită (*pal* – *bal* – *mal*, *cap* – *cam* – *cal*, *subt* – *supt*, etc.). Deoarece comută, segmentele sonore /p/, /b/ și /m/ sunt unități invariante, sau **foneme** ale limbii române. Este evident că numai elementele care au aceeași distribuție, adică care pot apărea în același context, au posibilitatea de a comuta.

Nu toate diferențele articulatorii dintre segmentele sonore sunt importante pentru sistemul fonologic al unei anumite limbi. În limba română, fonemul vocalic /e/ poate fi pronunțat în două moduri, [ɛ] (pronunțat deschis) sau [e] (pronunțat închis) (Vasilie 1965, 23);¹ dar indiferent dacă locutorul pronunță ['mɛrg] sau ['mɛrg], este vorba despre același cuvânt - *merg*. Deci în română cele două segmente sonore nu comută pentru că, înlocuind pe unul cu celălalt, substituția nu conduce la o modificare în planul sensului (semnificatului). Spunem că în limba română sunetele [e] și [ɛ] sunt variante libere ale fonemului /e/, unde ‘liber’ înseamnă că vorbitorul are libertatea de a alege o pronunție sau alta.² După cum am văzut, variantele libere nu îndeplinesc punctul (b) al definiției comutării, folosirea lor alternativă nu conduce la diferențe de sens.

Fonemele nu au numai variantele libere, unele prezintă variantele contextuale, în care locutorul este obligat să pronunțe una dintre variantele. De exemplu, în limba română, consoanele ocluse sunt pronunțate cu o ușoară aspirație atunci când apar la finalul cuvântului sau silabei: *cap* ['kap^h], *pat* ['pat^h], *pod* ['pod^h], *slab* ['slab^h], *ruptură* [rup^h-turə], etc. De îndată ce oclusiva nu mai este în poziție finală,

¹ Conform unei convenții obișnuite în lingvistică, transcrierea fonologică este notată între bare oblice (/.../) spre a o deosebi de transcrierea fonetică, notată între paranteze drepte ([...]). Deci, putem nota modul în care un anumit vorbitor pronunță verbul *merg* sub forma ['mɛrg] (dacă pronunță cu un ‘e’ închis) sau ['mɛrg] (dacă pronunță vocala deschis). Dacă facem însă transcrierea fonologică în română avem o singură formă, /'mɛrg/.

² Trăsătura de deschidere a vocalei /e/ este fonologică în alte limbi, cum ar fi engleza sau franceza. De exemplu, în engleză deschiderea vocalei face diferența dintre cuvintele *bait* /'bet/ „momeală” și *bet* /'bet/ „pariu, rămășag”. Opoziția fonologică dintre fonemele /e/ și /ɛ/ este încă mai importantă în franceză: nu numai că face diferența dintre unele lexeme ((*la*) *fée* /fe/ „zână, (zâna)” și (*le*) *fait* /fɛ/ „fapt(ul)”) dar, în plus, are o semnificație morfologică, deoarece pentru verbele de grupul I (care se termină la infinitiv în -er) este singurul element care deosebește participiul trecut (*parlé* /parle/ „vorbit”) de imperfect, pronunțat /parle/ (acest complex sonor corespunde formelor (*il/elle*) *parlait* „(el/ea) vorbea” sau (*ils/elles*) *parlaient* „(ei/ele) vorbeau”). Lăsând la o parte omonimia formelor de singular/ plural la imperfect (*palai(en)t* care se pronunță la fel), secvențele sonore [parle] și [parle] au sensuri diferite, sunt, deci, cuvinte diferite.

aspirația dispare: *rupe* ['rupe], *slabă* ['sla-bə], *podeț* [po-'detz], etc. Din nou avem o situație în care segmentele sonore nu comută, deoarece condiția existenței unor contexte comune (punctul (a) din definiția comutării) nu este îndeplinită. Spunem că segmentele articulate [p] și [p^h], [b] și [b^h], [t] și [t^h], etc. sunt variantele contextuale (poziționale) ale fonemelor /p/, /b/, sau /t/. Toate variantele (libere sau poziționale) sunt segmente fonice necomutabile, spre deosebire de unitățile distinctive, fonemele, care comută, motiv pentru care se mai numesc și 'unități invariante'. Totalitatea variantelor unui fonem ([e] și [ɛ], [p] și [p^h], [t] și [t^h], etc.) formează **alofonele** fonemului respectiv.

Deși mult mai puțin folosită în analize de către lingviști, comutarea se manifestă și în planul semnificatului. În analiza semică, am identificat sememul {[+pentru o persoană], [+spătar], [+picioare], [-brațe]}, ce corespunde în română semnificatului /'skaun/; elementele din cele două planuri (sememul și complexul sonor) constituie cuvântul *scaun*. Dacă în planul semnificatului înlocuim semul [-brațe] cu semul [+brațe], va trebui să înlocuim și semnificantul, care va deveni /ka-na-'pea/, deci secvența sonoră ce constituie expresia sonoră a cuvântului *canapea*. Deci în câmpul semantic al mobilelor pe care persoanele se așază, semele [-brațe] – [+brațe] comută, fac diferența între două sememe, iar această capacitate definește statutul lor de 'trăsături (semantic) distinctive', adică de seme.

La nivelul unităților binare, comutarea este folosită mult în morfologie, mai ales pentru identificarea gramemelor, adică a morfemelor cu semnificație gramaticală (ce exprimă informații legate de categoriile morfologice, cum ar fi genul, numărul, persoana, timpul, modul, etc.). De exemplu, în formele verbale *lucr-ez* – *lucr-ăm* gramemele -ez vs. -ăm comută și fac diferența dintre persoana întâi singular și persoana întâi plural a indicativului prezent a verbului *a lucra*. În grupul nominal, comutare se manifestă între morfemele de singular și de plural (*elev-ă* – *elev-e*, *rectangular-Ø*³ – *rectangular-i*, *me-a* – *me-le*, etc.), sau între gramemele de masculin și feminin (*student-Ø* – *student-ă*, *străvezi-u* – *străvezi-e*). Relația de comutarea există de asemenea în domeniul afixelor derivative, numite și morfeme dependente: *scri-e* – *scri-itor* – *re-scrie* – *în-scrie* – *scri-ere* – *de-scri-ere* – *pre-scri-ere*, etc. Morfemul purtător al semnificației lexicale (cum este -scri- în acest exemplu) se numește lexem.

Multe din relațiile dintre unitățile din fonologie se manifestă și la nivelul morfemelor. De exemplu, în contextul *nivel-* sau *chibrit-* putem întâlni două morfeme de plural, -e sau -uri (*nivel-e* – *nivel-uri*, *chibrit-e* – *chibrit-uri*). În acest caz, -e și -uri sunt alomorfe, variante libere ale morfemului de plural neutru. Există și alomorfe contextuale, de exemplu cele două forme ale morfemului de gerunziu -ând/înd, și -ind. Prima formă a morfemului apare la verbele care la infinitiv au sufixul infinitival -a (conjugare I *cânt-a* – *cânt-ând*), sufixul infinitival -ea (conjugarea a II-a: *plăc-ea* – *plăc-ând*), sufixul infinitival -e (conjugarea a III-a: *cer-e* – *cer-ând*) sau subclasa verbelor de conjugarea a IV-a care are sufixul infinitival *î* (*hotăr-î* – *hotăr-ând*); cealaltă subclasă a verbelor de conjugarea a IV-a, care prezintă sufixul infinitival -i, are la gerunziu morfemul *ind*: *cit-i* – *cit-ind*, *prim-i* – *prim-ind*, *ven-i* – *ven-ind*. Apariția unuia dintre cele două alomorfe, -ând și -ind, este condiționată de clasa flexionară a verbului. Sunt, deci, variante combinatorii, numite și 'poziționale' sau 'contextuale'.

Dacă în cazul a două unități care comută ocurența unei anumite trăsături distinctive este însoțită întotdeauna de apariția unei alte trăsături distinctive, Emanuel Vasiliu (1965) vorbește despre o comutare corelativă⁴ (Vasiliu, 1965, 27). De exemplu, în limba română semelor (+singular), (+plural), care comută, le corespund pentru unele substantive gramemele (desinențele) -ă (în transcrierea fonologică /ə/) și -e, deoarece pot apărea alternativ în contextul unor lexeme nominale [kas-, kapr-, ras-]: *casă* – *case*, *capră* – *capre*, *rasă* – *rase*. Corelației dintre /ə/ vs. /e/ din planul expresiei, îi corespunde corelația (+singular) vs. (+plural) din planul conținutului (Vasiliu, 1965, 27). Atât aceste două foneme cât și aceste două seme comută, iar caracterul lor corelativ rezultă din faptul că este o comutare care se manifestă de mai multe ori în sistemul limbii române la nivel fonologic, semantic și morfologic.

³ Semnul 'Ø' notează morfemul zero, care în cuvinte ca *rectangular* sau *student* poartă semnificația {(-plural), (-feminin)}. De obicei morfemul zero caracterizează elementul non – marcat al opoziției, după cum se vede din notarea semului de număr sau de gen.

⁴ În fonologie Trubețkoi a folosit termenul de 'corelație' pentru a defini opozițiile în care două serii de foneme se deosebesc datorită aceleiași trăsături distinctive, care corespunde unor anumite particularități articulatorii și/sau acustice comune. De exemplu, în sistemele fonologice ale limbilor indo-europene există opoziția corelativă de sonoritate, /±sonor/, care face diferența între fonemele /p/ (-sonor) - /b/ (+sonor), și, similar, între /t/ - /d/, /k/ - /g/, /f/ - /v/, /s/ - /z/, /ʃ/ - /ʒ/ (ultimele două foneme sunt redată în scris în română de literele 'ș' și 'j').

Bibliografie

- Coteanu, Ion (1967) 'Comutarea și substituția', în Alex. Graur/ Ion Coteanu *Elemente de lingvistică structurală*, București, Editura Științifică, 23-37.
- DȘL = Angela Bidu-Vrâncianu/ Cristina Călărașu/ Liliana Ionescu-Ruxăndoiu/ Mihaela Mancaș/ Gabriela Pană Dindelegan (2001), *Dicționar de științe ale limbii*, București, Nemira.
- Martinet, André (1960), *Éléments de linguistique générale*, Paris, Armand Colin (*Elemente de Lingvistică Generală*, traducere în română de Paul Miclău, București, Editura Științifică, 1970).
- Moeschler, Jacques/ Antoine Auchlin (1997), *Introduction à la linguistique contemporaine*, Paris, Armand Colin; (³2008) ediție revăzută și completată; (www.numilog.com/fiche_livre.asp?id_livre=62723).
- Stati, Sorin (1971), 'Analiza funcțională' în Alex. Graur (coord.) *Tratat de lingvistică generală*, Editura Academiei RSR, 122-126
- Troubetzkoy, Nikolai Sergueevitch (1939), *Grundzüge der Phonologie*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague, Prague, TCLP VII; traducere în limba franceză de J. Candineau, *Principes de phonologie*, Paris, Klincksieck, 1957.
- Vasiliu, Emanuel (1965), *Fonologia limbii române*, București, Editura științifică.